

*Безпала В. В.,
аспірант кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

ПРО ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ІСТОТНИХ ПОРУШЕНЬ ВИМОГ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню характеру причин та умов істотних порушень вимог кримінального процесуального закону на сучасному етапі розвитку вітчизняної правозастосовної практики, з'ясуванню співвідношення об'єктивних та суб'єктивних факторів, що призводять до таких порушень. Встановлено, що прямий зв'язок із порушеннями вимог кримінального процесуального закону мають суб'єктивні фактори, що пов'язані з особистістю суб'єкта правозастосування, у той час як фактори об'єктивного характеру пов'язані з порушеннями кримінального процесуального закону опосередковано. Розроблення системи заходів, спрямованих на усунення та подолання саме суб'єктивних причин істотних порушень вимог кримінального процесуального закону, визнано не лише перспективним, а й необхідним напрямом розвитку науки та практики.

Ключові слова: істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, причини та умови порушень закону, об'єктивні та суб'єктивні фактори порушень вимог закону, скасування або зміна судового рішення у кримінальному провадженні.

Постановка проблеми. Як засвідчує аналіз правозастосовної практики, сьогодні ще наявна значна кількість недопільків, у тому числі у сфері кримінального провадження, що не дозволяє з достатньою повнотою виконувати визначені кримінальним процесуальним законом завдання – захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу, і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК України)).

Так, за даними судової статистики у 2016 році до місцевих судів надійшло 86,2 тис. скарг на рішення, дії чи бездіяльність слідчого або прокурора під час досудового розслідування, що на 31,5% більше порівняно з 2015 роком. За результатами розгляду задоволено 75,5% від загальної кількості розглянутих клопотань і скарг [1].

Протягом I півріччя 2017 року Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ переглянуто судові рішення у кримінальних справах щодо 1,2 тис. осіб, з них скасовано та змінено судові рішення стосовно 545 осіб, або 46%.

Зокрема, переглянуто вироки судів першої інстанції щодо 439 осіб, з них скасовано – стосовно 141 особи, або 32,1% пе-

реглянутих вироків [38%], з них із призначенням нового розгляду в суді першої інстанції – стосовно 39 осіб, або 28,1%; з призначенням нового розгляду в суді апеляційної інстанції – щодо 100 осіб, або 71,9%; стосовно 2 осіб вироки скасовано із закриттям кримінального провадження та щодо 27 осіб – вироки змінено.

Основною підставою скасування вироків суду першої інстанції було істотне порушення вимог кримінального процесуального закону (скасовано вироки щодо 122 осіб, або 87,8% скасованих вироків із призначенням нового розгляду). Істотне порушення вимог кримінального процесуального закону стало основною підставою і до скасування вироків судів апеляційної інстанції (було скасовано вироки щодо 22 осіб, або 56,4% скасованих вироків з призначенням нового розгляду) [2].

Варто зауважити, що з метою недопущення порушень вимог кримінального процесуального закону у слідчій та судовій практиці на постійній основі здійснюється низка заходів загального та персонального характеру (внесення відповідних змін до кримінального та кримінального процесуального законодавства, прийняття відомчих нормативно-правових актів з питань забезпечення законності в роботі владних суб'єктів кримінальної процесуальної діяльності, здійснення узагальнень та формулювання роз'яснень, правових позицій вищих судових інстанцій з питань дотримання вимог кримінального процесуального закону та забезпечення єдності правозастосовної практики, проведення моніторингів правозастосовної практики щодо дотримання вимог кримінального процесуального закону та оприлюднення їх результатів, проведення відповідних методичних занять, інформаційно-роз'яснювальної роботи як серед владних суб'єктів кримінального провадження, так і серед населення, притягнення винних у допущенні порушень вимог кримінального процесуального закону до відповідальності тощо). Разом із тим, кількість порушень вимог кримінального процесуального закону уповноваженими державними органами та посадовими особами, як засвідчують дані правової статистики, не знижується, а за окремими напрямками – навіть збільшується.

Наведені обставини засвідчують актуальність і практичну значущість для науки та практики кримінального процесу вивчення не тільки правової сутності порушень вимог кримінального процесуального закону, зокрема й тих, що мають істотний характер, та засобів їх запобігання і нейтралізації, а й причин, які призводять до цих порушень.

Незважаючи на наявність значної кількості робіт таких учених, як: С.І. Вікторський, І.Я. Фойницький, М.С. Строгович, Ю.М. Грошевий, А.Я. Дубинський, О.В. Капліна, О.С. Кашка, О.Ю. Костюченко, І.І. Котубей, В.Т. Маляренко, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.І. Сліпченко, В.О. Попелюшко, Н.Р. Бобечко, Н.В. Кіцен, Ю.М. Мирошніченко та інших, що присвячені дослідженню процедури судового розгляду, ухвалення судового рішення, апеляційно-

му та касаційному провадженню, ряд питань, пов'язаних із повноваженнями судів вищих інстанцій, встановленням ними недоліків судових рішень нижчестоящих судів, застосуванням підстав для їх скасування або зміни, не знайшли свого однозначного вирішення, а після прийняття та набрання чинності діючим КПК України окремі з них вимагають нового наукового аналізу. Зокрема, залишаються недостатньо дослідженими питання, що стосуються сутності та видів порушень вимог кримінального процесуального закону як підстави для скасування та зміни судових рішень, факторів, які призводять до їх виникнення як у досудовому, так і в судовому кримінальному провадженні.

Метою статті є дослідження характеру причин та умов істотних порушень вимог кримінального процесуального закону на сучасному етапі розвитку вітчизняної правозастосовної практики, з'ясування співвідношення об'єктивних та суб'єктивних факторів, що призводять до таких порушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед, зазначимо, що в нормативному формулюванні підстави для скасування та зміни судових рішень, передбаченої п. 3 ч. 1 ст. 409, ст. 412, п. 1 ч. 1 ст. 438 КПК України, законодавець використав оціночне поняття – «істотне порушення». При цьому в ч. 1 ст. 412 КПК України законодавцем наведено орієнтовні ознаки цього поняття – це такі порушення вимог КПК України, які перешкодили чи могли перешкодити суду ухвалити законне та обгрунтоване судове рішення, а в ч. 2 цієї ж статті – перелік порушень вимог кримінального процесуального закону, які законодавцем безумовно визнаються істотними (за наявності підстав для закриття судом провадження у кримінальній справі його не було закрито; судове рішення ухвалено незаконним складом суду та ін.).

Вважаємо, що використання у законодавстві оціночного поняття «істотні порушення» є доцільним і обгрунтованим, оскільки не будь-яке порушення кримінального процесуального закону стає перешкодою чи може стати перешкодою для суду ухвалити законне та обгрунтоване судове рішення.

Використання оціночних понять у нормативному врегулюванні тих чи інших відносин, загалом, дає суб'єкту правозастосування можливість прийняти рішення з урахуванням усіх фактичних обставин конкретної ситуації, сукупність яких далеко не завжди може бути врахована в законі.

Зрозуміло, що прояви (форми) порушень вимог кримінального процесуального закону можуть бути доволі різноманітними.

Використання законодавцем оціночного поняття «істотні порушення», формулювання загальних ознак такого порушення, а також переліку порушень, що є безумовно істотними, орієнтує суд вищої інстанції в кожному конкретному випадку перегляду судового рішення брати до уваги конкретні фактичні обставини, від яких залежатиме вирішення питання щодо істотності допущених порушень.

Такий підхід дозволить суду вищої інстанції, по-перше, відокремити одну підставу для скасування або зміни судового рішення від іншої, а по-друге, визначити, в яких випадках встановлене порушення має стати підставою для скасування судового рішення, а у яких – для його зміни [3, с. 19, 21–22].

Як відомо, будь-яке явище має свою причину та умови.

Як правило, під причинністю розуміють генетичний зв'язок між окремими станами видів і форм матерії у процесах її руху та розвитку. Сутністю причинності є породження причиною наслідку. Причинність завжди має об'єктивний характер.

У загальнофілософському розумінні причинність є всезагальною, бо не існує явищ, які б не мали певних причин. І водночас не існує явищ, які б не породжували тих чи інших наслідків [4, с. 108–109].

Отже, в дослідженні істотних порушень вимог кримінального процесуального закону важливо виходити з того, що необхідний зв'язок між причиною та наслідком. І в цьому контексті істотне порушення вимог кримінального процесуального закону є наслідком дії відповідних причин і умов. І якщо причиною є те, що безпосередньо породжує, зумовлює наслідок, то умова – це явище, яке формує причину або створює можливість її дії.

Таким чином, якщо причини істотних порушень вимог кримінального процесуального закону – це явища, що породжують їх, то умови – це явища, які безпосередньо не породжують таких порушень (наслідку), але в певний спосіб впливають на розвиток причинного зв'язку, сприяючи або не перешкоджаючи істотним порушенням.

Водночас необхідно враховувати, що оцінка одних явищ як причин, а інших – як умов завжди матиме відносний характер, оскільки в одних випадках певне явище (обставина) може бути причиною істотних порушень вимог кримінального процесуального закону, а в інших – їх умовою.

Проте зауважимо, що явище стає причиною тільки за наявності конкретних умов, що сприяють їй [4, с. 109]. При цьому дія причини завжди залежить від умов, тому вона й змінюється зі зміною останніх. Одна й та ж сама причина за різних умов може породжувати різні наслідки, і навпаки.

Так, не всі учасники кримінального провадження, діючи за практично однакових обставин, що можуть бути розцінені як потенційні причини порушень закону, допускають такі порушення.

У соціальній сфері (до якої належить і кримінальна процесуальна діяльність) причини та умови явищ і процесів, як правило, поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. Такий розподіл дає можливість у кожному конкретному випадку встановити як зовнішні фактори впливу на поведінку людини, так і вплив особливостей самого індивіда на його вчинки.

Таким чином, вважається, що будь-яке порушення закону є результатом взаємодії соціально набутих особистих якостей індивіда та зовнішніх факторів. При цьому провідну роль у такій взаємодії може відігравати або соціальне середовище (зовнішні фактори), або тип особистості суб'єкта правозастосування (внутрішні фактори).

Аналіз змісту ст. 412 КПК України засвідчує, що законодавець, унормовуючи істотні порушення вимог кримінального процесуального закону як підставу для скасування або зміни судового рішення, дотримувався так званої «бінарної теорії», що відображає безпосередній зв'язок двох явищ, за якого причина здійснює односторонній вплив і породжує наслідок. Прибічники «бінарної концепції», визнаючи саму особистість причинним фактором вчинення порушень закону, заперечують визнання зовнішніх факторів причинами порушень, вважаючи їх лише умовами. Як вказує Н.О. Ярмиш, нестабільність суспільно-політичної та економічної ситуації, недосконалість механізму державного управління та відсутність реального дієвого громадського контролю за діяльністю органів державної влади, зниження життєвого рівня населення, корупція у всіх, без винятку, гілках влади, у тому числі й у правоохоронних органах, створили умови для розвитку і утвердження злочинності в суспільному житті держави [5, с. 1].

Умовами (причинами, факторами) порушень закону у сфері кримінального провадження визнаються доволі різні обставини. Водночас, незважаючи на те, що дослідження цієї проблематики, як і формулювання переліку умов порушень кримінального процесуального закону, здійснювалось у різні часи, окремі із них набувають характеру «традиційних».

Так, найбільш часто серед умов (причин, факторів) порушень закону у сфері кримінального провадження називають: недосконалість кримінального процесуального законодавства, низький рівень фахової підготовки суб'єктів правозастосування та їх правосвідомості, проблеми організації кримінальної процесуальної діяльності (недоліки підбору кадрів, нестабільність правозастосовної практики, неналежна організація праці, великий обсяг робочого навантаження тощо).

Разом із тим, слід погодитись із висновками, зробленими свого часу М.Є. Токаревою про те, що фактори об'єктивного характеру пов'язані з порушеннями кримінального процесуального закону опосередковано, в той час, як прямий зв'язок з ними мають суб'єктивні фактори, що пов'язані з особистістю суб'єкта правозастосування [6, с. 17–18].

На підтвердження такого висновку свідчить і те, що, незважаючи на постійне реформування кримінального процесуального законодавства, системи органів кримінальної юстиції (як органів досудового розслідування, прокуратури, так і судових органів), системи підготовки професійних кадрів для органів досудового розслідування, прокуратури та судових органів, вжиття окремих заходів до покращення матеріального забезпечення посадових осіб вказаних органів та організації їх роботи, кількість порушень вимог кримінального процесуального законодавства не зменшується (про що свідчать дані правової статистики, зокрема й ті, що наведені на початку статті), а їхніми умовами (причинами, факторами), як правило, вказуються усе ті ж обставини.

Дослідження матеріалів кримінальних проваджень, а також опублікованих узагальнень слідчої та судової практики засвідчують, що переважна більшість порушень вимог кримінального процесуального закону могла не відбутись за належного ставлення до виконання вимог закону безпосередньо посадовою особою, яка допустила таке порушення, а також бути усуненими за умови ефективного здійснення процесуального контролю та процесуального нагляду. Це повною мірою стосується тих порушень вимог кримінального процесуального закону, які визнаються істотними та мають значення підстави для скасування або зміни судового рішення (ст. 412 КПК України).

На підтвердження наведемо декілька прикладів із судової практики.

Так, ухвалою від 25 червня 2015 року Апеляційний суд м. Києва встановив наявність істотних порушень вимог кримінального процесуального закону, допущених судом першої інстанції під час ухвалення рішення про повернення обвинувального акту прокуророві. Зокрема, досліджуючи обвинувальний акт, суд першої інстанції, всупереч вимогам п. 3 ч. 3 ст. 314 КПК України, під час підготовчого судового засідання здійснив його аналіз не лише за формою, а й за змістом (оцінка правильності кваліфікації дій особи), чим фактично перейшов до розгляду кримінального провадження по суті. Тим самим висновки суду першої інстанції вийшли за межі його компетенції на підготовчій стадії судового розгляду [7].

Ухвалою від 28 липня 2015 року Апеляційний суд Полтавської області встановив наявність істотних порушень вимог кримінального процесуального закону, допущених судом

першої інстанції під час ухвалення рішення щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності. Зокрема, всупереч вимогам ст. 285 КПК України суд першої інстанції не роз'яснив обвинуваченій підставу звільнення від кримінальної відповідальності, наслідки і право заперечувати проти закриття кримінального провадження та, не отримавши згоди, звільнив її від кримінальної відповідальності [8].

Ухвалою від 23 лютого 2016 року Апеляційний суд м. Києва встановив наявність істотних порушень вимог кримінального процесуального закону, допущених судом першої інстанції під час судового розгляду та ухвалення за його результатами рішення про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Зокрема, всупереч вимогам ч. 2 ст. 54 КПК України, суд першої інстанції, отримавши від адвоката заяву обвинуваченого про відмову від його адвокатських послуг, відповідне питання в судовому засіданні не розглянув і протокол відмови обвинуваченого від захисника не склав, чим порушив вимоги кримінального процесуального закону, що пов'язані з порушенням права обвинуваченого на захист [9].

Ухвалою від 18 січня 2017 року Апеляційний суд м. Києва встановив наявність істотних порушень вимог кримінального процесуального закону, допущених судом першої інстанції під час ухвалення та виготовлення судового рішення – обвинувального вироку. Зокрема, всупереч вимогам ч. 1, 6 ст. 376 КПК України друкований текст вироку, як і його копія, не був підписаний головою, а його копія не була вручена прокурору. Таким чином, вирок підлягає скасуванню з призначенням нового розгляду в суді першої інстанції в іншому складі суду, оскільки необхідність прийняття такого рішення прямо передбачена п. 3 ч. 1 ст. 415 КПК України [10].

Висновки. З урахуванням вищевикладеного можна зробити висновок, що удосконалення кримінального процесуального законодавства, видання відомчих нормативно-правових актів, а також актів локального характеру щодо врегулювання окремих напрямів кримінальної процесуальної діяльності, оптимізація органів кримінальної юстиції та судових органів, реформування системи юридичної (правничої, правоохоронної) освіти, налагодження організації роботи органів досудового розслідування, прокуратури та судів, безперечно, є важливими та необхідними кроками на шляху до ефективності кримінального провадження. Водночас основним засобом недопущення істотних порушень вимог кримінального процесуального закону в кожній конкретній ситуації, на наш погляд, була, є і буде професійна компетентність суб'єкта правозастосування, його особисте ставлення до вирішення поставленого перед ним професійного завдання. А тому перспективним напрямом розвитку науки та практики у цьому аспекті має стати розроблення системи заходів, спрямованих на усунення та подолання саме суб'єктивних причин істотних порушень вимог кримінального процесуального закону, що є необхідним в умовах сучасного правозастосування.

Література:

1. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва у 2016 році : Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ : офіційний сайт. Судова статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.
2. Аналіз даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ у I півріччі 2017 року // Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ : офіційний

- сайт. Судова статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://sc.gov.ua/ua/sudova_statistika.html.
3. Безпала В.В. Щодо істотності порушень вимог кримінального процесуального закону як підстави для скасування або зміни судового рішення / В.В. Безпала // Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 27–28 січня 2017 р.). – Львів, 2017. – С. 19–22.
 4. Кримінологія: Курс лекцій / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. – К. : МАУП, 2002. – 295 с.
 5. Ярмиш Н.О. Механізм протидії злочинності у сфері громадської безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Н.О. Ярмиш. – Х., 2016. – 16 с.
 6. Токарева М.Е. Современные проблемы законности и прокурорский надзор в досудебных стадиях уголовного процесса : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / М.Е. Токарева. – М.: 1997. – 83 с.
 7. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 25 червня 2015 року у справі №11-кп/796/1158/2013 // Єдиний державний реєстр судових рішень : офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45706300>.
 8. Ухвала Апеляційного суду Полтавської області від 28 липня 2015 року у справі № 11-кп/786/417/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень : офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50339265>.
 9. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 23 лютого 2016 року у справі №11кп/796/282/2016 // Єдиний державний реєстр судових рішень : офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56753395>.
 10. Ухвала Апеляційного суду м. Києва від 18 січня 2017 року у справі № 11-кп/796/29/2017 // Єдиний державний реєстр судових рішень : офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64534787>.

Безпала В. В. О причинах и условиях существенных нарушений требований уголовного процессуального закона

Аннотация. Статья посвящена исследованию характера причин и условий существенных нарушений уголовного процессуального закона на современном этапе развития отечественной правоприменительной практики, установлению соотношения объективных и субъективных факторов, приводящих к таким нарушениям. Установлено, что прямую связь с нарушениями требований уголовного

процессуального закона имеют субъективные факторы, которые связаны с личностью правоприменителя, в то время, как факторы объективного характера связаны с нарушениями требований уголовного процессуального закона опосредованно. Разработка системы мер, направленных на устранение и преодоление именно субъективных причин существенных нарушений требований уголовного процессуального закона, признана не только перспективным, но и необходимым направлением развития науки и практики.

Ключевые слова: существенное нарушение требований уголовного процессуального закона, причины и условия нарушений закона, объективные и субъективные факторы нарушений требований закона, отмена либо изменение судебного решения в уголовном производстве.

Bezpara V. About the reasons and conditions of essential violations of requirements of the criminal procedural law

Summary. The article is devoted to a research of character of the reasons and conditions of essential violations of the criminal procedural law at the present stage of development of domestic law-enforcement practice, to establishment of a ratio of the objective and subjective factors leading to such violations. It is established that subjective factors which are connected with the identity of the law enforcement official while factors of objective character are connected with violations of requirements of the criminal procedural law indirectly have direct link with violations of requirements of the criminal procedural law. Development of the system of the measures directed to elimination and overcoming subjective reasons of essential violations of requirements of the criminal procedural law is recognized not only the perspective, but also necessary direction of development of science and practice.

Key words: essential violation of requirements of the criminal procedural law, reason and condition of violations of the law, objective and subjective factors of violations of requirements of the law, cancellation or change of the judgment in criminal proceedings.